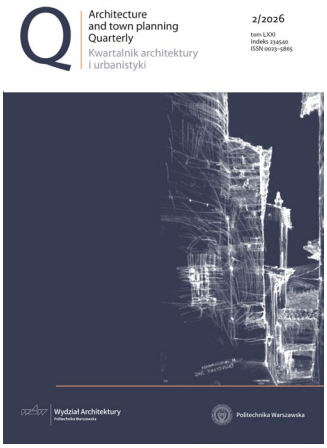
Architecture
and town planning
Quarterly
Kwartalnik architektury
i urbanistyki

Martyna Kędrzyńska, *Rozwój przestrzenny wsi socjalistycznej w Polsce: Państwowe Gospodarstwa Rolne*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. LXXI, 2026, z. 2

Martyna Kędrzyńska, *Spatial Development of the Socialist Village in Poland: State Agricultural Farms*, "Architecture and Town Planning Quarterly", vol. LXXI, 2026, no. 2

Artykuł dostępny na licencji Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0
This article is available under a Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0 license

Martyna Kędrzyńska, mgr inż. arch.
Wydział Architektury
Politechnika Warszawska

Rozwój przestrzenny wsi socjalistycznej w Polsce: Państwowe Gospodarstwa Rolne[1]

Streszczenie

Artykuł dotyczy rozwoju przestrzennego wsi socjalistycznej w Polsce, w tym na Ziemiach Zachodnich i Północnych, ze szczególnym uwzględnieniem osiedli Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR). Po drugiej wojnie światowej reforma rolna, nacjonalizacja i kolektywizacja zmieniły strukturę agrarną oraz krajobraz wiejski. Kolektywizacja napotkała opór ludności przywiązanej do ziemi i została porzucona w 1956 roku. Najłatwiej przebiegała na Ziemiach Odzyskanych, gdzie wskutek powojennych przesiedleń przywiązanie do własności było słabsze. PGR-y wzorowano na radzieckich sowchozach i lokowano zarówno w dawnych folwarkach, jak i w nowych osiedlach. Nowa zabudowa wielorodzinna powstawała zwykle poza istniejącą wsią, co prowadziło do przestrzennego rozdzielenia wsi indywidualnej i pegeerowskiej. Przestrzeń dzielono na strefy życia, biur i pracy, uzupełnione o tereny wspólne. Wraz z unifikacją projektową i prefabrykacją wieś traciła cechy regionalne, a krajobraz stawał się coraz bardziej miejski. PGR stanowił całościowe założenie ruralistyczne, które przyniosło unifikację estetyczną. Jednocześnie pogłębiało rozwarstwienie przestrzenne i społeczne, szczególnie widoczne po 1989 roku.

Słowa kluczowe: PGR, wieś socjalistyczna, planowanie wiejskie, modernizacja wsi

1. Wprowadzenie

Artykuł dotyczy rozwoju przestrzennego wsi socjalistycznej w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem osiedli Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR). Po drugiej wojnie światowej reforma rolna, nacjonalizacja i kolektywizacja zmieniły strukturę agrarną kraju oraz krajobraz wiejski, kształtowany odtąd przez uwarunkowania ideologiczne i polityczne. Celem artykułu jest przedstawienie kontekstu historycznego powstania PGR-ów, modeli przestrzennych wsi pegeerowskiej (osiedli mieszkalnych, zakładów pracy i przestrzeni społecznych) oraz specyfiki tego zjawiska na ziemiach zachodnich i północnych, na przykładzie Pomorza Zachodniego.

2. Nacjonalizacja rolnictwa i organizacja PGR w Polsce

2.1. Reforma rolna i kolektywizacja

Po drugiej wojnie światowej Polska stanęła przed wyzwaniem reformy rolnej, której efektem była zmiana struktury agrarnej i nacjonalizacja znacznej części terenów wiejskich. Proces przebiegał w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) w latach 1944–1989. Na mocy

[1] Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. „PGR 2.0. Dziedzictwo kolektywizacji rolnictwa – rewitalizacja miejscowości post-PGR-owskiej wiejskiej w gminie Chojna”, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Krystyny Solarek, obronionej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (WAPW) w 2023 roku. Maszynopis pracy znajduje się w zbiorach Biblioteki WAPW.

dekretu z 6 września 1944 roku rozpoczął się proces przejmowania majątków ziemskich powyżej 50 ha, bez wypłacania odszkodowań[2]. Przejmowane były także majątki ziemskie na terenach przyłączonych do Polski po II wojnie światowej. Obejmowały one m.in. Dolny Śląsk, Ziemię Lubuską, Pomorze Zachodnie oraz Warmię i Mazury, określane w ówczesnej nomenklaturze jako tzw. Ziemie Odzyskane. Nacjonalizacja terenów rolnych, lasów oraz przemysłu była narzędziem do wprowadzania zmian polityczno-społeczno-gospodarczych, a także sposobem na poradzenie sobie ze zniszczeniami wojennymi oraz nowo przyłączonymi obszarami. Reforma rolna stworzyła podstawy pod przyszłą kolektywizację rolnictwa i tworzenie dużych, wyspecjalizowanych państwowych gospodarstw rolnych – PGR-ów.

2.2. Zarządzanie państwowymi gospodarstwami rolnymi

Organizacja państwowych gospodarstw rolnych oparta była na hierarchii kadry zarządzającej oraz robotników rolnych, ale odgórna struktura organizacyjna gospodarstw ulegała ciągłym zmianom. Początkowo podlegały okręgowym zarządom państwowych gospodarstw rolnych. W 1951 r. utworzono Ministerstwo Państwowych Gospodarstw Rolnych, by potem zastąpić ten system centralnym kierownictwem w 1954 r., tworząc Zjednoczenie PGR. Trzy lata później przywrócono okręgi, a tym samym decentralizując sposób kierowania gospodarstwami. Kolejną reformę przeprowadzono w 1958 r., kiedy to poszczególnym gospodarstwom nadano osobowość prawną, przywracając pełną samodzielność organizacyjną.

Od połowy lat 60. XX w. rosła powierzchnia PGR-ów i ich udział w gospodarce kraju. Państwo zaczęło walczyć z problemem niedoboru mieszkań i inwestować w rozwój budownictwa wiejskiego wielorodzinnego, kształtując znany dziś obraz wsi pegeerowskiej. W latach 70. XX w. wykształcił się model kombinatu rolnego, który zrzeszał poszczególne gospodarstwa, tworząc jeszcze większe jednostki produkcyjne i zwiększając hierarchiczność zarządzania. Ciągłe zmiany w zarządzaniu i powszechna centralizacja wpływały na niestabilność i niską efektywność zakładów produkcyjnych. Dużą rolę w rentowności zakładu odgrywała jakość ziemi oraz postawa ludzi zarządzających zakładem.

3. Wieś socjalistyczna na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 roku

Trudności w akcji osiedleńczej stanowiły kluczowy problem dla rozwoju wsi na ziemiach zachodnich. Mimo prowadzonych akcji propagandowych liczba ludności osiągnęła zaledwie około 1/3 poziomu sprzed wojny, z czego 56,6% mieszkało na wsi. Rolnictwem zajmowało się tylko 39% mieszkańców wsi[3]. Problemy z zagospodarowaniem tej części kraju wynikały między innymi ze skali zniszczeń wojennych. W 1945 r. spośród 449 701 gospodarstw wiejskich aż 123 793 było zrujnowanych w co najmniej 15%, a przeciętny stopień zniszczeń zagród wynosił 27,5%. Odłogiem leżało wówczas 78% gruntów ornych, a jesienią 1945 r. udało się obsiać zaledwie 27%

[2] R. Jastrzębski, *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskieg*o, „Czasopismo Prawno-Historyczne", 2018, tom LXX, z. 1.

[3] M. Machalak, *Wieś na ziemiach zachodnich i północnych po 1945 roku – między chłopską zagrodą a PGR-em*, Zielona Góra 2015, s. 59.

ich powierzchni. Niedostatek maszyn, narzędzi rolniczych i siły pociągowej dodatkowo utrudniał osadnikom rozpoczęcie samodzielnej działalności gospodarczej[4].

Polityka rolna Polskiej Partii Robotniczej zakładała dostosowanie struktury agrarnej ziem zachodnich do występującej w pozostałych częściach Polski, co stało się jednym z elementów późniejszych przemian w kierunku kolektywizacji rolnictwa. Mimo że dopuszczano tworzenie gospodarstw małych i średnich, to władze podważały ich efektywność i wykorzystywały trudności w ich funkcjonowaniu do uzasadniania zmian w organizacji rolnictwa. Proces nadawania ziemi i tworzenia gospodarstw przebiegał jednak z wieloma trudnościami. Gospodarstwa o powierzchni wykraczającej poza obowiązujące normy obszarowe zmniejszano lub dzielono na mniejsze. Nadwyżki inwentarza odbierano i rozdzielano między osadników, a sprzęt mechaniczny przekazywano do wspólnego użytku kilku gospodarstw. Budynki mieszkalne, w których osiedliła się więcej niż jedna rodzina, nadawano pierwszemu z osiadłych osadników, a pozostali mieszkańcy mogli korzystać z domu tylko przez kolejne 5 lat[5].

Nadawanie ziemi miało w założeniu bardzo duże psychologiczne znaczenie dla ludności napływowej, pomagając lepiej zakorzenić ją we wsi i zmotywować do gospodarowania na otrzymanych gruntach. Wysiłek włożony w integrację społeczną został jednak częściowo zaprzepaszczony w 1948 r., kiedy rozpoczęła się kolektywizacja rolnictwa, a polityka nadawania chłopom ziemi uległa zmianie. Nastąpiło zmniejszanie powierzchni gospodarstw chłopskich, przenoszenie ich na ziemie gorszej jakości oraz typowanie gruntów pod ośrodki państwowe. Ciągłe zmiany, odbieranie nadwyżek ziem i odwlekane uwłaszczanie wzbudzały w ludziach poczucie niepewności oraz wrogie nastawienie do władzy.

W 1956 r. stopień kolektywizacji ziem zachodnich był znacznie wyższy niż w pozostałych częściach Polski. W województwie szczecińskim udział gruntów należących do spółdzielni produkcyjnych osiągnął najwyższy poziom w kraju i wynosił 45,5% (dla porównania średnia kraju wynosiła 11,2%). Jak podkreśla Małgorzata Machalak[6], kolektywizacja na ziemiach zachodnich była łatwiejsza do wdrożenia z kilku powodów:

- słabość ekonomiczna gospodarstw indywidualnych,
- skala zniszczeń wojennych utrudniająca gospodarowanie ziemią,
- niedostateczna ilość środków produkcji oraz inwentarza,
- brak fachowego wykształcenia chłopów do prowadzenia gospodarstwa,
- brak przywiązania do ziemi poniemieckiej.

Proces kolektywizacji przyczynił się do narastania zjawiska porzucania gospodarstw na Ziemiach Odzyskanych. Według niepełnych danych już w 1948 r. liczba porzuconych w tych obszarach gospodarstw wynosiła 12 396, a rok później – 11 554[7]. Chłopi zostawiali indywidualne

[4] R. Skobelski, *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955)*, „Rocznik Lubuski", 2007, t. 33, cz. 2, s. 89–120.
[5] Op. cit., s. 64.
[6] M. Machalak, *Od ugoru do PGR-u. Poszukiwanie nowego modelu gospodarki wiejskiej na Pomorzu Zachodnim,* „Pamięć i Przyszłość", 2008, nr 1.
[7] R. Skobelski, *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955),* „Rocznik Lubuski", 2007, t. 33, cz. 2, s. 89–120.

gospodarstwa, a część z nich podejmowała pracę poza własnym gospodarstwem, w przemyśle lub w Państwowych Gospodarstwach Rolnych. Inni przenosili się do miast lub wyjeżdżali do Polski centralnej.

Charakterystyczną cechą ziem zachodnich była ich struktura agrarna, w której dominowały użytki rolne należące do wielkich gospodarstw chłopskich i wielkoobszarowych majątków ziemskich[8]. Ich parcelacja była utrudniona, a mieszkańcy oczekiwali własnego gospodarstwa, co spowodowało zastój w napływie ludności. W tym celu w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych powołano w 1946 r. jednostkę o nazwie Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ), która miała za zadanie gospodarowanie niszczejącymi majątkami, by uniknąć całkowitej ich dewastacji. Obszar, którym PNZ zarządzała, systematycznie się zwiększał, tworząc podstawy do utworzenia PGR-ów w 1949 r. Wcześniejsze upaństwowienie części gruntów miało swoje odzwierciedlenie w stopniu upaństwowienia gruntów rolnych. Na terenie ziem odzyskanych ponad 30% gruntów należało do PGR-ów, gdy w skali kraju odsetek ten wynosił 12,6%[9]. Przez następne 30 lat udział państwowych gospodarstw rolnych zwiększał się, osiągając szczególnie wysoki poziom w województwach zachodnich i północnych.

4. Modele przestrzenne wsi pegeerowskiej

4.1. Ruralistyka

Modele przestrzenne polskich wsi uspołecznionych wzorowano na radzieckich sowchozach (państwowych przedsiębiorstwach produkcyjnych, zakładanych wskutek wywłaszczania majątków ziemskich, w przedsiębiorstwach tych robotnicy rolni otrzymywali stałe wynagrodzenie w gotówce) i agromiasteczkach[10], zachowując ich podstawowe wartości ideowe, tj.: wspólna ziemia, mechanizacja prac rolnych, brak barier przestrzennych, system pracy brygadowej, podział jednostki osadniczej na sektory funkcjonalne, modernizacja infrastruktury technicznej i społecznej, obejmującej kanalizację, wodociągi, transport publiczny, opiekę zdrowotną, edukację, mieszkalnictwo oraz działalność kulturalną. Tworzenie wyspecjalizowanych gospodarstw rolnych miało być narzędziem do efektywnej produkcji rolnej i transformacji rolnika w robotnika rolnego. Wizja nowoczesnej wsi socjalistycznej miała sprzyjać awansowi społecznemu i cywilizacyjnemu ludności wiejskiej.

Można wyróżnić dwa podstawowe typy PGR-ów:

- adaptowany, umieszczany w istniejącej wsi i bazujący na pozostałościach folwarcznych, często z pałacami czy dworkami,
- nowy, często lokowany w miejscu istniejącej wsi, jednak budujący jej strukturę na nowo lub tworzony jako zupełnie nowa jednostka osadnicza, bez śladów poprzedniej.

[8] M. Machalak, *Wieś na ziemiach…*, op. cit., s. 68.
[9] *Państwowe Gospodarstwa Rolne w 1956 roku*, Warszawa 1958, s. 5.
[10] Osiedle rolnicze budowane na terenach wiejskich na podstawie rozplanowania miejskiego; oparte na idei wsi-miast rozwijanej z ZSRR.

1. Typ Adaptowany: PGR Grądy Woniecko, opracowanie autorki
2. PGR Grądy Woniecko, Źródło: Google Earth
1. Adapted type: Grądy Woniecko State Agricultural Farm (PGR). Source: compiled by the author.
2. Grądy Woniecko State Agricultural Farm (PGR). Source: Google Earth.

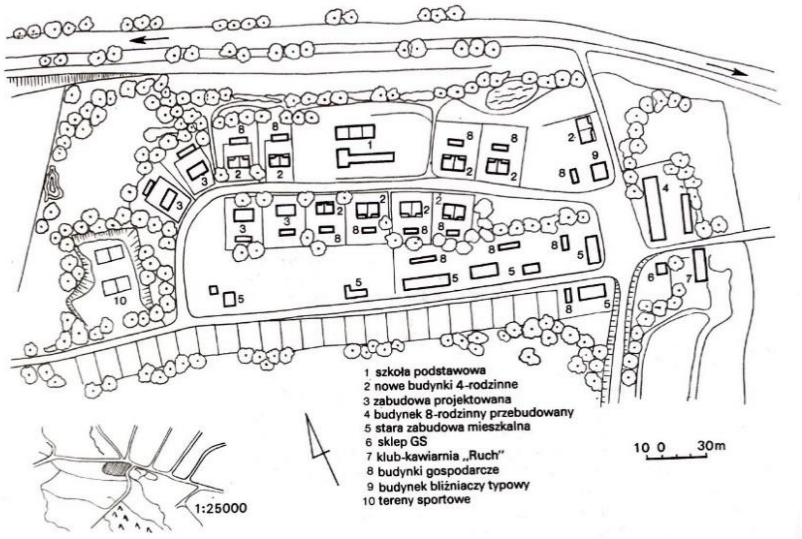
W pierwszym typie, który zdecydowanie dominował na terenach Polski, bardzo wyraźnie rozgraniczano teren wsi indywidualnej od wsi pegeerowskiej (rys. 1 i 2). Nowa zabudowa mieszkalna często lokowana była poza zastanym układem przestrzennym wsi. Stosowano także odmienną typologię zabudowy – bloki wielorodzinne. Czasem pojedyncze obiekty wplatane były pomiędzy istniejące domy, uzupełniając luki w zabudowie (rys. 3). Podział na dwie wsie był ściśle związany z nową narracją polityczną, odcięciem się od tradycji na rzecz nowoczesności. W wielu relacjach byłych pracowników państwowych gospodarstw widoczny jest ten podział na wieś i PGR. Widoczna była również hierarchizacja jednostek osadniczych. Wybrane większe wsie służyły jako centra lokalne, skupiając podstawowe funkcje dla pobliskich mniejszych osiedli zakładowych.

Osobnym zagadnieniem są wsie nowoprojektowane, modelowe, które stanowiły wizytówkę wsi uspołecznionej. Przykładem może być kombinat Manieczki (rys. 4), utworzony w latach 60. XX w. poprzez połączenie dziewięciu specjalistycznych zakładów rolnych: baza agrochemiczna, przemysł rolny, warsztat mechaniczny i baza sprzętu i transportu, które działały na zasadzie kooperacji[11]. Wieś podzielono na część produkcji rolnej, zlokalizowaną w północnej części, oraz mieszkalno-społeczną w południowo-zachodniej. W osiedlu robotniczym dominowała zabudowa wielorodzinna, upodabniając wieś do miasteczka rolnego. W obrębie osiedla znajdowała się pralnia, szkoła, klubokawiarnia oraz sklep GS. Do terenów mieszkalnych przylegały działki pracownicze.

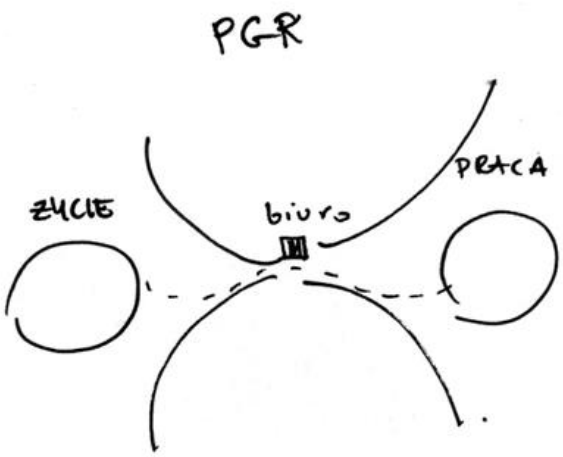
[11] *Kombinat Manieczki*, Wytwórnia Filmów Oświatowych, 1968, https://www.youtube.com/watch?v=UmgFoFypAHw (dostęp 20.01.2023).

3. Budowa PGR-u Grądy Woniecko na pozostałościach po wsi, Źródło: Muzeum historyczne w Białymstoku na podstawie umowy licencyjnej MBI/L/37/2022
3. Construction of the Grądy Woniecko State Agricultural Farm on the remains of a former village. Source: Historical Museum in Białystok, based on licence agreement MBI/L/37/2022.

4. Osiedle mieszkaniowe PGR, Manieczki, z lat 1964-1967. Źródło: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1975, s. 144
4. Residential estate of the State Agricultural Farm, Manieczki, 1964–1967. Source: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* [Residential Buildings in the Polish Countryside], Warsaw 1975, p. 144.

5. Schemat stref wsi PGR-owskiej, opracowanie autorki
5. Diagram of spatial zones in a PGR village. Source: compiled by the author.

Obszar wsi pegeerowskiej podzielony była na trzy części, odpowiadające strefom funkcjonalnym: mieszkaniową, administracyjną i produkcyjną (rys. 5). Miejsca pracy stanowiły przestrzeń, gdzie robotnicy spędzali większość dnia. Służyły one także jako miejsce kształtowania relacji społecznych, do którego użytkownicy przywiązywali się i traktowali jak swoją własność, „własność ludu". W tradycyjnej społeczności rolniczej system dobowy opierał się na naturalnym cyklu dnia: wschód i zachód wyznaczały początek i koniec pracy w gospodarstwie. W PGR-ach tym wyznacznikiem był sygnał, np. dzwonek. Pracownicy PGR-u odpowiedzialni byli za wykonywanie zadań jednego typu, np. dojenia krów. To wszystko wpłynęło na osłabienie tradycji rolnych, zanik wielu umiejętności, ale także na osłabienie relacji człowieka z naturą.

Stanowiska pracy oraz miejsce zamieszkania poprzecinane były obszarami neutralnymi, takimi jak: park, staw, boisko, sklep, klub, świetlica, szkoła, tereny zieleni. Miały one za zadanie integrować sferę pracy i życia oraz wzmacniać więzi społeczne społeczności pegeerowskiej[12]. Biura lokowane były pomiędzy tymi dwoma strefami, często w budynkach pałacyków czy dworków. Ze względu na swoje historyczne konotacje, związane z bogatymi właścicielami majątków ziemskich, nie były to miejsca, z którymi utożsamiali się zwykli robotnicy rolni, ale „był to teren obcy"[13].

Praca w PGR-ze wiązała się z niskimi wynagrodzeniami, odgórnym sposobem zarządzania, poczuciem degradacji społecznej i niskim statusem pracownika rolnego. Nastroje społeczne odbijały się na efektywności pracy: przez całą działalność PGR-y cierpiały na niedostatek pracowników, a większość z nich wymagała finansowego wsparcia państwa. Głównym powodem podejmowania pracy w Państwowym Gospodarstwie Rolnym była

[12] E. Szpak, *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów. W krainie PRL*, Warszawa 2005, s. 29–46.
[13] A. Zadrożyńska, *Homo faber i homo ludens: etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, Warszawa 1983, s.123.

stosunkowo łatwa dostępność zatrudnienia i przydział mieszkania. Część z tych niedogodności łagodzona była także dostępem do usług społecznych takimi jak: opieka zdrowotna, edukacja i wyjazdy wypoczynkowe. Z czasem w społeczeństwie wykształcił się stereotyp „roszczeniowego pegeerowca", który był uzależniony od PGR-u nie tylko finansowo, ale także społecznie i infrastrukturalnie[14].

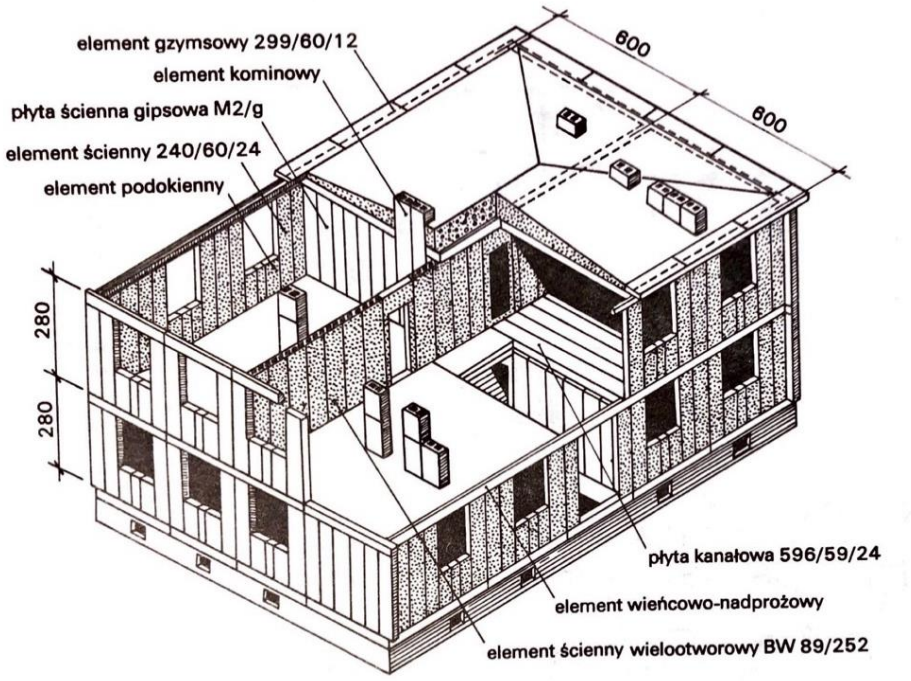
6. Typ nowy: PGR Machnów Nowy, opracowanie autorki
7. PGR Machnów Nowy, źródło: Google Earth
6. New type: Machnów Nowy State Agricultural Farm (PGR). Source: compiled by the author.
7. Machnów Nowy State Agricultural Farm (PGR). Source: Google Earth.

4.2. Osiedle mieszkalne

Wieś, dotknięta zniszczeniami wojennymi, wymagała od władz szybkiego działania. Największym, podstawowym problemem były niedostatki w infrastrukturze mieszkaniowej. Początkowo ściśle scentralizowany system zarządzania terenami wiejskimi oraz braki finansowe i materiałowe utrudniały oddolne inicjatywy remontowe, co zmuszało ludzi do adaptowania na potrzeby mieszkalne np. zabudowań gospodarczych[15]. Krajobraz wsi lat 40. i 50. XX w. wypełniały baraki, czworaki, wielorodzinne jednopoziomowe budynki mieszkalne z pragmatycznymi rozbudowami, których celem było zaspokojenie najbardziej podstawowych potrzeb. W połowie lat 50. XX w. zaczęło dominować kolektywne podejście do architektury – powstawały pojedyncze dwukondygnacyjne budynki wielorodzinne wraz z zabudowaniami technicznymi przydzielanymi przez zakład.

[14] D. Mycielska, *Z badań socjologicznych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych*, „Przegląd Zachodniopomorski", 1968, nr 1, s. 164.
[15] E. Szpak, op. cit., s. 29–46.

Interesującym odstępstwem od dominującego modelu był Machnów w woj. Lubelskim (rys. 6 i 7), w której zorganizowano jeden z największych PGR-ów w Polsce, obejmujący ponad 10 000 ha powierzchni rolnej. Na początku lat 50. XX w. powstało tam osiedle składające się z 56 ceglanych budynków mieszkalnych z dwuspadowym dachem, tzw. „machnowskich bliźniaków" projektu Centralnego Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego. Każdy budynek podzielony był na dwa identyczne mieszkania, w których mieściła się kuchnia i pokój na parterze oraz pokój na piętrze. Nawiązania do architektury regionalnej połączono z ortogonalnym układem urbanistycznym osiedla. Do każdego z domów przypisano prywatną działkę. W latach 70. XX w. do osiedla dobudowano kilka nowych bloków mieszkalnych i kościół.

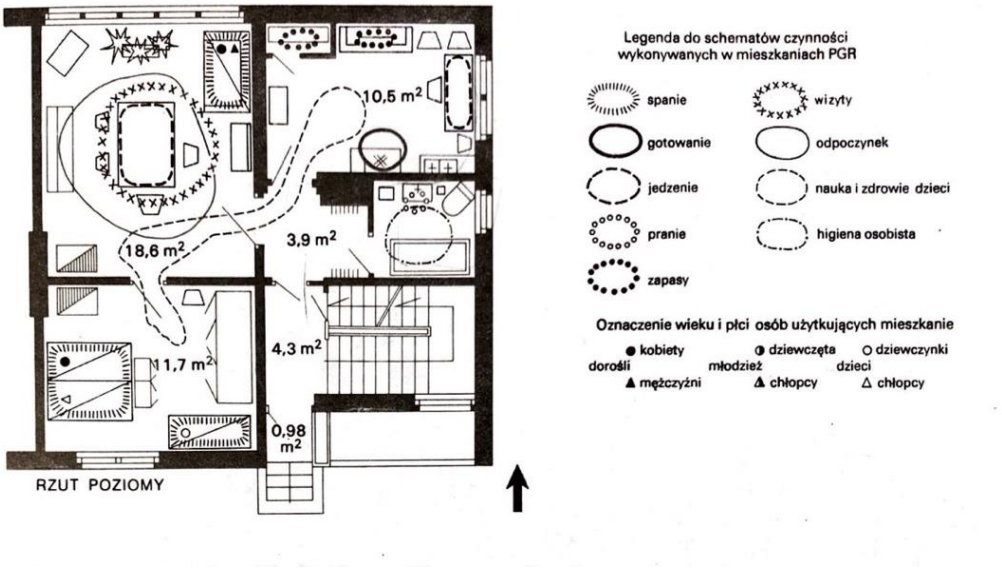
8. Czterorodzinny dom mieszkalny z 1967 r. projektowany ze średniowymiarowych elementów prefabrykowanych (proj. Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu). Źródło: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1975, s. 148
8. Four-family residential building from 1967, designed using medium-size prefabricated elements (designed by the Rural Building Design Office in Toruń). Source: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* [Residential Buildings in the Polish Countryside], Warsaw 1975, p. 148.

Lata 60. XX w. przyniosły wzrost liczby mieszkań i wyższe budynki: bloki wiejskie. Przejście z budynków parterowych na wielokondygnacyjne podyktowane było między innymi możliwością ograniczenia kosztów instalacyjnych, ale także specyfiką pracy robotnika rolnego. Pracownik PGR-u nie musiał dzielić chaty z krową, koniem i kurami, których życie w symbiotyczny sposób przeplatało się z ludzkim. Nastąpiło wyraźne oddzielenie człowieka od roli, którą uprawiał i – tak jak w mieście – mieszkał w bloku, miał regulowane prawnie godziny pracy, a po pracy mógł korzystać z czasu wolnego.

W tym samym okresie nastąpiła unifikacja projektów budowlanych, a na wsiach zaczęły pojawiać się budynki typowe, zarówno dla budownictwa indywidualnego, jak i uspołecznionego. Początkowo stosowane były cegły żużlobetonowe oraz żelbetowe stropy, a niedługo później zaczęto stosować elementy prefabrykowane, tzw. wielką płytę. Projekty opracowywane w wojewódzkich biurach projektów wiejskich często nie uwzględniały regionalnych cech architektonicznych oraz przestrzennych. Wieś zaczęła wypełniać się obiektami o niskiej kulturze architektonicznej, pozbawionymi detali, o formach coraz bardziej miejskich (rys. 8).

Danuta Tomaszewska wyróżniła cztery typy osiedli PGR-owskich[16]:

- osiedla miejskie, podmiejskie, gminne – cechą charakterystyczną jest zabudowa wielorodzinna (domy jednorodzinne występowały bardzo rzadko) – ok. 12,5% ogółu;
- małe i średnie osiedla znajdujące się w terenie istniejącej wsi – ok. 18,3%;
- osiedla duże i średnie, tzw. pegeerowskie miasteczka, z wyposażeniem w infrastrukturę komunalną zbliżającą je do ich miejskich odpowiedników – ok. 23,5%;
- osiedla małe i bardzo małe, oddalone od skupisk ludzkich, z zakładem pracy w pobliżu – ok. 45,7%.

9. Mieszkanie trzyizbowe w budynku czterorodzinnym, dwukondygnacyjnym w PGR Manieczki. Źródło: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi,* Warszawa 1975, s. 145

9. Three-room flat in a two-storey, four-family residential building in the Manieczki State Agricultural Farm (PGR). Source: I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* [Residential Buildings in the Polish Countryside], Warsaw 1975, p. 145.

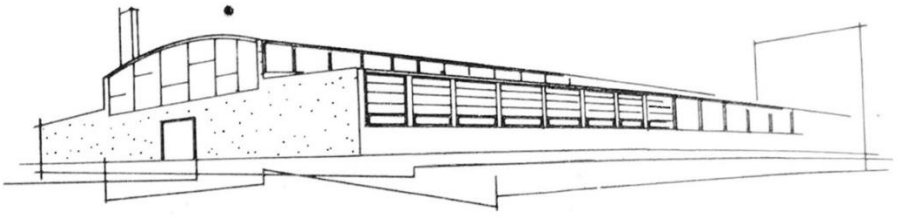
[16] D. Tomaszewska, *Przestrzenny aspekt sytuacji życiowej mieszkańców osiedli popegeerowskich – ujęcie typologiczne*, w: *Mieszkańcy osiedli byłych pegeerów o swojej sytuacji życiowej*, red. Z. Kawczyńska-Butrym, Olsztyn 2001, s. 117.

Wraz ze wzrostem standardu infrastruktury i wyposażenia mieszkań zmniejszała się ich powierzchnia użytkowa. Projektowe normy typowych mieszkań przewidywały: M1: 16–20 m²; M2: 24–29 m²; M3: 36–42 m²; M4: 46–52 m²; M5: 56–60 m²; M6: 60–72 m² [17]. Mieszkania typowe rzadko różniły się od siebie, przeważały dwu- i trzypokojowe (rys. 9). Rozwiązania te nie uwzględniały rzeczywistej struktury gospodarstw domowych. Rodziny często były wielodzietne, a mieszkania przeludnione.

Zastosowana forma bloku wielorodzinnego, tak bardzo obca dla pejzażu wiejskiego, cechowała się pragmatyzmem, brakiem detalu i surowością, podobną do zabudowy miejskich osiedli tego czasu. Istotnym elementem polityki państwa socjalistycznego było odejście od tradycyjnych wzorców zabudowy wiejskiej. Nowe bloki wpisywały się w ideę nowoczesnej wsi o standardzie życia bliskiemu życiu w mieście. Modernizacja wsi, choć poprawiała warunki bytowe mieszkańców, wytworzyła rozłam w jej strukturze. Osiedla pegeerowskie, lokowane poza tkanką wsi indywidualnej, tak bardzo od niej różne, tworzyły osobne byty przestrzenne, które wzmacniały istniejące podziały społeczne. Bloki wiejskie spełniały tylko jedną z witruwiańskich cech architektury: użyteczność, która osamotniona, pozbawiona piękna i trwałości, nie mogła przetrwać próby czasu.

4.3. Zakłady pracy

Początkowo zakłady rolne lokowane były w pozostałościach po niemieckich folwarkach, w których stosowano doraźne naprawy w tkance architektonicznej. Wraz z rozwojem technologii produkcji rolnej oraz coraz szerszym zastosowaniem maszyn w latach 60. XX w. zaczęły pojawiać się nowe obiekty gospodarskie. Potrzebne były przestrzenie o dużej skali i zaawansowanej, jak na tamten okres, technologii. Odpowiedzią na nowe potrzeby były projekty typowe, które powstawały w centralnych biurach projektowych dla konkretnych podregionów. Typizacja i późniejsza prefabrykacja przyspieszyły i ułatwiły proces projektowania i budowy. Obiekty dostosowywane były do swojej funkcji i specjalizacji PGR-u, tj.: przechowywanie owoców, magazyn zbożowy, obora, szopa, jałownik. Ich architektura była prosta, pragmatyczna, pozbawiona detalu i odwołań regionalnych, wykonywano ją z materiałów takich jak cegła, pustak, beton, stal, eternit, blacha (rys. 10).

10. Budynek warsztatowy PGR-u o charakterystycznej formie. Źródło: *20-lecie Biur Projektów Budownictwa Wiejskiego*, Warszawa 1969, s. 59
10. PGR workshop building with its characteristic architectural form. Source: *20-lecie Biur Projektów Budownictwa Wiejskiego* [Twenty Years of the Rural Building Design Offices], Warsaw 1969, p. 59.

[17] I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1975, s. 145

Nowa zabudowa silnie kontrastowała z historyczną tkanką folwarku na poziomie architektury i planowania. Często wznoszono ją bez poszanowania zasad przestrzennych istniejącego założenia, wprowadzając nowe elementy i osie kompozycyjne. Zabudowania gospodarcze estetyką przypominały bardziej zakłady przemysłowe niż gospodarstwo rolne.

4.4. Przestrzenie społeczne

Czas wolny dla pracowników PGR-u był bardzo ważnym elementem życia. W porównaniu z mieszkańcami gospodarstw indywidualnych częściej uczestniczyli w zorganizowanych formach spędzania czasu wolnego. Preferowane były spotkania rodzinne, wspólne zgromadzenia, imprezy w ośrodkach kultury i świetlicach wiejskich. Czasem we wsiach powstawały kina, biblioteki i sala telewizyjno-radiowe. Ważnym momentem w roku były obchodzone uroczyście dożynki łączące robotników rolnych z rolnikami z okolicznych gospodarstw.

We wsiach zaczęły pojawiać się obiekty usługowe, takie jak bary, sklepy, restauracje, wiejskie domy towarowe. Parterowe pawilony budowano wzdłuż głównej ulicy, często w pobliżu kościoła. PGR-y były także miejscem, które zapewniało dostęp do edukacji. Na obrzeżach wsi powstawały szkoły podstawowe z przedszkolami i żłobkami, co sprzyjało aktywizacji zawodowej kobiet. Zakład rolny często wspierał finansowo placówki edukacyjno-sportowe. Forma wszystkich nowych obiektów była bliska stylowi wiejskiego modernizmu typowego dla wsi pegeerowskiej – kostkowa forma wykonana z cegły lub gazobetonu, o minimalistycznym detalu, odcinająca się od przestrzeni wsi zastanej.

W ZSRR[18] poszukiwaniom tożsamości robotników rolnych towarzyszyły poszukiwania nowej typologii centrum wsi, która symbolizowałaby założenia ideowe założeń. W krajach bałtyckich w kołchozach powstawały domy kultury o bardzo odważnych formach, łączące architekturę ze sztuką (mozaiki, malowidła ścienne, polichromie, witraże), jak na przykład budynki administracyjno-kulturalne w Tsooru i Lindzie projektu estońskiego architekta Toomasa Reina. W Polsce nie udało się znaleźć odpowiedników architektonicznych o tej samej sile przekazu. Ośrodki kulturalne lokalizowane były także w dawnych budynkach gospodarczych, oborach, stajniach, czasem w pałacykach, łącząc funkcję społeczną z biurową.

5. Zakończenie

Kolektywizacja wraz z nacjonalizacją rolnictwa miała na celu wprowadzenie nowego standardu życia oraz produkcji rolnej na wsi. Kształtowanie nowego człowieka miało odbywać się wśród nowych przestrzeni wiejskich, które coraz bardziej przypominały miejski krajobraz, bez odniesień regionalnych. Był to całościowy plan polityczny, którego skutkiem są liczne w Polsce przykłady dawnych miejscowości PGR-owskich. W przypadku Ziem Odzyskanych PGR-y stanowiły początek polskiej historii tych terenów. PGR był nie tylko zakładem produkcyjnym, lecz całym założeniem ruralistycznym z wyraźnym podziałem funkcjonalnym. Zmiany planistyczne, przynosząc unifikację estetyczną wsi w skali kraju, jednocześnie przyczyniły się do

[18] Tematyka nacjonalizacji rolnictwa w Związki Radzieckim została opisana przez autorkę w artykule pt. „Modele wsi socjalistycznej: na przykładzie ZSRR, Krajów Bałtyckich oraz NRD”, opublikowanym w zeszycie 1/2026 „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”.

rozwarstwienia przestrzennego i społecznego w pojedynczych miejscowościach. Rozróżnienie na wieś uspołecznioną oraz indywidualną było mocno podkreślane, a zmiany, które nadeszły po 1989 r., jeszcze bardziej pogłębiły te podziały.

Bibliografia

20-lecie Biur Projektów Budownictwa Wiejskiego, Warszawa 1969

Jastrzębski R., *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego,* „Czasopismo Prawno-Historyczne“, 2018, t. LXX, z. 1

Kombinat Manieczki, Wytwórnia Filmów Oświatowych, 1968, film, https://www.youtube.com/watch?v=UmgFoFypAHw (dostęp: 20.01.2023)

Machalak M., *Od ugoru do PGR-u. Poszukiwanie nowego modelu gospodarki wiejskiej na Pomorzu Zachodnim*, „Pamięć i Przyszłość“, 2008, nr 1

Machalak M., *Wieś na ziemiach zachodnich i północnych po 1945 roku – między chłopską zagrodą a PGR-em*, Zielona Góra 2015

Mycielska D., *Z badań socjologicznych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych*, „Przegląd Zachodniopomorski“, 1968, nr 1

Państwowe Gospodarstwa Rolne w 1956 roku, Warszawa 1958

Skobelski R., *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955)*, „Rocznik Lubuski“, 2007, t. 33, cz. 2, s. 89–120

Szpak E., *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów*, Warszawa 2005

Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1975

Tomaszewska D., *Przestrzenny aspekt sytuacji życiowej mieszkańców osiedli popegeerowskich – ujęcie typologiczne*, w: *Mieszkańcy osiedli byłych pegeerów o swojej sytuacji życiowej*, red. Z. Kawczyńska-Butrym, Olsztyn 2001

Zadrożyńska A., *Homo faber i homo ludens: etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, Warszawa 1983

Martyna Kędrzyńska, MSc Eng. Arch.
Faculty of Architecture
Warsaw University of Technology

Spatial Development of the Socialist Village in Poland: State Agricultural Farms[1]

Abstract

This article discusses the spatial development of the socialist village in Poland, including the Western and Northern Territories, with particular emphasis on settlements of State Agricultural Farms (Państwowe Gospodarstwa Rolne, PGRs). After the Second World War, agrarian reform, nationalisation and collectivisation transformed the agrarian structure and the rural landscape. Collectivisation met with resistance from a population strongly attached to privately owned land and was abandoned in 1956. It proved most successful in the Recovered Territories, where post-war resettlements had weakened attachment to individual property ownership. PGRs were modelled on Soviet sovkhozes and were established both in former estate farms and in newly planned settlements. New multi-family housing was usually built outside existing villages, resulting in a spatial separation between privately farmed villages and PGR settlements. Rural space was divided into zones of living, administration and work, complemented by communal areas. With the increasing standardisation of designs and the widespread use of prefabrication, villages gradually lost their regional characteristics and the landscape became increasingly urban in character. The PGR constituted a comprehensive rural planning scheme that contributed to aesthetic uniformity. At the same time, it deepened spatial and social divisions, which became particularly visible after 1989.

Keywords: PGR, socialist village, rural planning, village modernisation

1. Introduction

This article examines the spatial development of the socialist village in Poland, with particular emphasis on settlements of State Agricultural Farms (Państwowe Gospodarstwa Rolne, PGRs). Following the Second World War, agrarian reform, nationalisation and collectivisation transformed the country's agrarian structure and rural landscape, which subsequently came to be shaped by ideological and political factors. The aim of this article is to present the historical context of the establishment of PGRs, the spatial models of PGR villages (including residential estates, workplaces and social spaces), and the specific character of this phenomenon in the Western and Northern Territories, using Western Pomerania as a case study.

[1] This article is based on the author's master's thesis entitled *PGR 2.0. Dziedzictwo kolektywizacji rolnictwa – rewitalizacja miejscowości post-PGR-owskiej wiejskiej w gminie Chojna* [*PGR 2.0. The Legacy of Agricultural Collectivisation – Revitalisation of a Former State Farm Village in the Municipality of Chojna*], prepared under the supervision of Prof. Krystyna Solarek, DSc Eng. Arch., defended at the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology (WA-WUT) in 2023. The typescript is held in the collections of the WA-WUT Library.

2. Nationalisation of Agriculture and the Organisation of State Agricultural Farms in Poland

2.1. Agrarian Reform and Collectivisation

Following the Second World War, Poland faced the challenge of agrarian reform, which resulted in changes to the agrarian structure and the nationalisation of a substantial proportion of rural land. This process took place during the period of the Polish People's Republic (PRL) between 1944 and 1989. Under the decree of 6 September 1944, the state initiated the expropriation of landed estates exceeding 50 hectares without compensation[2]. Estates located within territories incorporated into Poland after the Second World War were also subject to takeover. These included Lower Silesia, Lubusz Land, Western Pomerania, and Warmia and Masuria, collectively referred to in contemporary terminology as the Recovered Territories. The nationalisation of agricultural land, forests and industry served as a tool for implementing political, social and economic change, while also addressing wartime destruction and the administration of newly acquired territories. Agrarian reform laid the foundations for the future collectivisation of agriculture and the establishment of large-scale, specialised State Agricultural Farms.

2.2. Administration of State Agricultural Farms

The organisation of State Agricultural Farms was based on a hierarchy consisting of managerial staff and agricultural workers; however, the overarching administrative structure underwent continuous modification. Initially, the farms were subordinated to regional boards of State Agricultural Farms. In 1951, the Ministry of State Agricultural Farms was established, only to be replaced by a centralised management system in 1954 through the creation of the Association of State Agricultural Farms (Zjednoczenie PGR). Three years later, regional administrative districts were restored, resulting in a decentralisation of farm management. A further reform was introduced in 1958, when individual farms were granted legal personality, thereby restoring their full organisational autonomy.

From the mid-1960s onwards, both the area occupied by PGRs and their share in the national economy increased. The state began to address the housing shortage by investing in the development of multi-family rural housing, thereby shaping the now familiar image of the PGR village. During the 1970s, the model of the agricultural combine emerged, bringing together individual farms into even larger production units and increasing managerial hierarchy. Continuous organisational changes and widespread centralisation contributed to instability and low production efficiency. The profitability of individual farms depended to a considerable extent on soil quality and the competence of their management.

3. The Socialist Village in the Western and Northern Territories after 1945

[2] R. Jastrzębski, *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego* [Agrarian Reform after the Second World War: Legislation of the Polish State], “Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2018, vol. LXX, no. 1.

Difficulties associated with the settlement campaign constituted a key obstacle to rural development in the western territories. Despite extensive propaganda efforts, the population reached only approximately one-third of its pre-war level, of whom 56.6% lived in rural areas. Agriculture provided employment for only 39% of the rural population[3]. Problems related to the development of this part of the country resulted, among other factors, from the scale of wartime destruction. In 1945, out of 449,701 rural farms, as many as 123,793 had suffered damage of at least 15%, while the average level of destruction of farmsteads amounted to 27.5%. At that time, 78% of arable land remained uncultivated, and by autumn 1945 only 27% of its area had been sown. Shortages of machinery, agricultural tools and draught animals further hindered settlers in establishing independent farming operations.[4]

The agricultural policy of the Polish Workers' Party (Polska Partia Robotnicza, PPR) sought to align the agrarian structure of the western territories with that prevailing in other parts of Poland, which subsequently became one of the foundations for the transition towards agricultural collectivisation. Although the creation of small and medium-sized farms was formally permitted, the authorities questioned their efficiency and used difficulties in their functioning as justification for changes in agricultural organisation. The process of land allocation and farm establishment was fraught with numerous difficulties. Farms exceeding the authorised size limits were reduced or subdivided into smaller holdings. Surplus livestock was confiscated and redistributed among settlers, while agricultural machinery was transferred for collective use by several farms. Residential buildings occupied by more than one family were granted to the first settler who had taken residence, while the remaining inhabitants were allowed to occupy the property for only five additional years.[5]

In principle, the allocation of land was intended to have considerable psychological significance for incoming settlers by strengthening their attachment to rural communities and motivating them to cultivate the land they received. However, the effort invested in social integration was partly undermined in 1948, when agricultural collectivisation began and the policy of granting land to peasants changed. Peasant holdings were reduced in size, relocated to poorer-quality land, and selected areas were designated for state-operated agricultural centres. Continuous policy changes, the confiscation of surplus land, and delayed enfranchisement generated insecurity among settlers and contributed to growing hostility towards state authorities.

By 1956, the degree of collectivisation in the western territories was considerably higher than in other regions of Poland. In Szczecin Voivodeship, the proportion of land belonging to production cooperatives reached the highest level in the country at 45.5%, compared with a

[3] M. Machalak, *Wieś na ziemiach zachodnich i północnych po 1945 roku – między chłopską zagrodą a PGR-em* [The Village in the Western and Northern Territories after 1945 – Between the Peasant Farmstead and the State Agricultural Farm], Zielona Góra 2015, p. 59.
[4] R. Skobelski, *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955)* [Problems of the Economic Development of the Recovered Territories in the First Post-War Decade (1945–1955)], "Rocznik Lubuski", 2007, vol. 33, part 2, pp. 89–120.
[5] Op. cit., p. 64.

national average of 11.2%. As emphasised by Małgorzata Machalak[6], collectivisation in the western territories was easier to implement for several reasons:

- the weak economic position of individual farms;
- the scale of wartime destruction, which hindered agricultural production;
- insufficient production resources and livestock;
- a lack of professional qualifications among farmers;
- limited attachment to formerly German-owned land.

The collectivisation process contributed to the increasing abandonment of farms in the Recovered Territories. According to incomplete data, as early as 1948 the number of abandoned farms in these areas reached 12,396, while in the following year it amounted to 11,554[7]. Farmers abandoned their private holdings, and some sought employment outside agriculture, either in industry or in State Agricultural Farms (PGRs). Others moved to urban centres or returned to central Poland.

A distinctive feature of the western territories was their agrarian structure, characterised by the predominance of agricultural land belonging to large peasant farms and extensive landed estates[8]. Their subdivision proved difficult, while prospective settlers expected to obtain individual farms, which contributed to a slowdown in migration inflows. To address this issue, the Ministry of Agriculture and Agrarian Reform established a body known as the State Land Properties Administration (Państwowe Nieruchomości Ziemskie, PNZ) in 1946. Its task was to manage deteriorating landed estates in order to prevent their complete devastation. The area administered by PNZ gradually expanded, creating the foundations for the establishment of State Agricultural Farms in 1949. Earlier nationalisation of agricultural land was reflected in the proportion of state-owned farmland. In the Recovered Territories, more than 30% of agricultural land belonged to PGRs, whereas the national average stood at 12.6%[9]. During the following three decades, the share of State Agricultural Farms continued to increase, reaching particularly high levels in the western and northern voivodeships.

4. Spatial Models of PGR Villages

4.1. Rural Planning

The spatial models of Polish collectivised rural settlements were inspired by Soviet *sovkhozes* (state-owned agricultural enterprises established through the expropriation of landed estates, in which agricultural workers received regular monetary wages) and *agrotowns*[10], while

[6] M. Machalak, *Od ugoru do PGR-u. Poszukiwanie nowego modelu gospodarki wiejskiej na Pomorzu Zachodnim* [From Fallow Land to the State Agricultural Farm: Searching for a New Model of Rural Economy in Western Pomerania], "Pamięć i Przyszłość", 2008, no. 1.

[7] R. Skobelski, *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955)* [Problems of the Economic Development of the Recovered Territories in the First Post-War Decade (1945–1955)], "Rocznik Lubuski", 2007, vol. 33, part 2, pp. 89–120.

[8] M. Machalak, *Wieś na ziemiach…*, op. cit., p. 68.

[9] *Państwowe Gospodarstwa Rolne w 1956 roku* [State Agricultural Farms in 1956], Warsaw 1958, p. 5.

[10] An agricultural settlement established in a rural area according to an urban planning layout, based on the concept of the town-village developed in the Soviet Union.

retaining their fundamental ideological principles: collective ownership of land, mechanisation of agricultural production, the elimination of spatial barriers, a brigade-based labour system, the division of settlements into functional sectors, and the modernisation of technical and social infrastructure, including sewage systems, water supply, public transport, healthcare, education, housing and cultural facilities. The creation of specialised agricultural enterprises was intended both to increase agricultural productivity and to transform the farmer into an agricultural worker. The vision of the modern socialist village was expected to facilitate the social and civilisational advancement of the rural population.

Two principal types of PGR can be distinguished:

- the **adapted type**, located within an existing village and based on former estate complexes, often incorporating manor houses or palaces;
- the **new type**, frequently situated on the site of an existing village but reorganising its spatial structure from the ground up, or established as an entirely new settlement unit with no visible traces of previous development.

In the first type, which clearly predominated throughout Poland, a distinct separation was maintained between the individually farmed village and the PGR village (Figs. 1 and 2). New residential development was frequently located outside the existing spatial structure of the village. A different housing typology was also employed, primarily in the form of multi-family apartment blocks. In some cases, individual buildings were inserted among existing houses, filling gaps within the settlement fabric (Fig. 3). This division into two parallel villages was closely connected with the new political narrative, which sought to reject tradition in favour of modernity. Numerous accounts by former employees of State Agricultural Farms reveal the persistence of this distinction between the village and the PGR. A hierarchical structure among settlement units was also apparent. Selected larger villages functioned as local centres, concentrating essential services and facilities for nearby smaller workers' settlements.

A separate issue concerns newly planned model villages, which were intended to serve as showcase examples of the collectivised countryside. One such example was the Manieczki Agricultural Combine (Fig. 4), established during the 1960s through the integration of nine specialised agricultural enterprises, including an agrochemical base, agricultural processing facilities, a mechanical workshop, and machinery and transport bases operating on a cooperative basis.[11] The settlement was divided into two principal zones: an agricultural production area located in the northern part and a residential-social zone situated in the south-western section. Multi-family residential buildings dominated the workers' estate, giving the village the appearance of a small agricultural town. The estate also included a laundry, a primary school, a café-club, and a cooperative shop. Employee allotment gardens were located adjacent to the residential areas.

The area of a PGR village was divided into three sections corresponding to its functional zones: residential, administrative and production (Fig. 5). Workplaces constituted the spaces in which agricultural workers spent most of their day. They also served as settings for the formation

[11] *Kombinat Manieczki* [The Manieczki Agricultural Combine], Educational Film Studio (*Wytwórnia Filmów Oświatowych*), 1968, film, https://www.youtube.com/watch?v=UmgFoFypAHw (accessed 20 January 2023).

of social relationships, to which employees became attached and which they regarded as their own property – the 'property of the people'. In traditional agricultural communities, the daily rhythm of life was governed by the natural cycle of sunrise and sunset, which marked the beginning and end of work on the farm. In State Agricultural Farms, this role was assumed by an external signal, such as a bell. PGR employees were responsible for performing specialised tasks of a single type, such as milking cows. These changes contributed to the weakening of traditional agricultural practices, the disappearance of many farming skills, and a gradual loosening of the relationship between people and nature.

Workplaces and residential areas were separated by neutral spaces, including parks, ponds, sports fields, shops, clubs, community halls, schools and green areas. Their purpose was to integrate the spheres of work and everyday life and to strengthen social ties within the PGR community.[12] Administrative offices were typically located between these two zones, often occupying former manor houses or palaces. Owing to their historical associations with wealthy landowners, such buildings were not places with which ordinary agricultural workers identified; rather, they were perceived as 'alien territory'[13].

Employment in a State Agricultural Farm was associated with low wages, a top-down management system, a sense of social degradation and the low social status of agricultural labour. Social attitudes were reflected in workplace efficiency. Throughout their existence, PGRs suffered from labour shortages, and most required financial support from the state. The principal reasons for seeking employment in a State Agricultural Farm were the relative ease of obtaining work and the allocation of housing. Some of these disadvantages were mitigated by access to social services, including healthcare, education and subsidised holiday opportunities. Over time, a social stereotype of the 'demanding PGR worker' emerged, portraying residents as dependent upon the State Agricultural Farm not only financially but also socially and infrastructurally[14].

4.2. Residential Estate

The countryside, affected by wartime destruction, required swift intervention from the authorities. The most pressing and fundamental problem was the shortage of housing infrastructure. Initially, the highly centralised system of rural administration, combined with financial and material shortages, hindered grassroots renovation initiatives, forcing residents to adapt agricultural outbuildings and other non-residential structures for housing purposes.[15] The rural landscape of the 1940s and 1950s was characterised by barracks, farmworkers' tenement houses, and single-storey multi-family residential buildings with pragmatic extensions intended to

[12] E. Szpak, *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów. W krainie PRL* [Between the Housing Estate and the Farmstead: Everyday Life of PGR Residents. In the Land of the Polish People's Republic], Warsaw 2005, pp. 29–46.
[13] A. Zadrożyńska, *Homo faber i homo ludens: etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej* [Homo faber and Homo ludens: An Ethnological Essay on Work in Traditional and Contemporary Cultures], Warsaw 1983, p. 123.
[14] D. Mycielska, *Z badań socjologicznych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych* [From Sociological Research in State Agricultural Farms], "Przegląd Zachodniopomorski", 1968, no. 1, p. 164.
[15] E. Szpak, op. cit., pp. 29–46.

satisfy only the most basic needs. By the mid-1950s, a more collective approach to architecture had become dominant, resulting in the construction of individual two-storey multi-family residential buildings accompanied by technical facilities allocated by the enterprise.

An interesting departure from this dominant model was found in Machnów, located in the Lublin Voivodeship (Figs. 6 and 7), where one of the largest State Agricultural Farms in Poland was established, covering more than 10,000 hectares of agricultural land. In the early 1950s, a residential estate comprising 56 brick houses with pitched roofs was constructed there. Known as the 'Machnów semi-detached houses', they were designed by the Central Design Office for Rural Construction. Each building was divided into two identical dwellings consisting of a kitchen and a room on the ground floor, together with an additional room on the upper floor. References to regional architectural traditions were combined with the orthogonal urban layout of the estate. Each house was assigned a private plot of land. During the 1970s, several new apartment blocks and a church were added to the settlement.

The 1960s brought an increase in the number of dwellings and the construction of taller buildings – rural apartment blocks. The transition from single-storey housing to multi-storey buildings was motivated, among other factors, by the possibility of reducing installation costs, but also by the changing nature of agricultural labour. A State Agricultural Farm employee no longer had to share a cottage with cows, horses and chickens, whose lives had traditionally been intertwined with those of humans in a symbiotic relationship. A clear separation emerged between the individual and the land he cultivated. As in urban areas, people lived in apartment blocks, worked legally regulated hours, and were able to enjoy leisure time after work.

During the same period, building designs became increasingly standardised, and typical building forms began to appear in rural areas, both in private and collectivised construction. Initially, slag-concrete bricks and reinforced-concrete floor structures were employed, but these were soon supplemented by prefabricated components known as the 'large-panel system'. Designs prepared by regional rural design offices frequently failed to take account of regional architectural and spatial characteristics. Consequently, the countryside became increasingly filled with buildings of low architectural quality, devoid of detail and characterised by forms that were progressively more urban in appearance (Fig. 8).

Danuta Tomaszewska distinguished four types of PGR settlements[16]:

- urban, suburban and commune settlements, characterised by multi-family housing, while single-family houses occurred only rarely – approximately 12.5% of all settlements;
- small and medium-sized settlements located within existing villages – approximately 18.3%;

[16] D. Tomaszewska, *Przestrzenny aspekt sytuacji życiowej mieszkańców osiedli popegeerowskich – ujęcie typologiczne* [The Spatial Aspect of Living Conditions in Former PGR Settlements – A Typological Approach], in: *Mieszkańcy osiedli byłych pegeerów o swojej sytuacji życiowej* [Residents of Former PGR Settlements on Their Living Conditions], ed. Z. Kawczyńska-Butrym, Olsztyn 2001, p. 117.

- large and medium-sized settlements, the so-called ‘PGR towns’, equipped with municipal infrastructure comparable to that of urban centres – approximately 23.5%;
- small and very small settlements, situated away from larger population centres, with a workplace located in close proximity – approximately 45.7%.

The improvement of infrastructure standards and residential amenities was accompanied by a reduction in dwelling size. Design standards for typical flats provided the following floor areas: M1: 16–20 m²; M2: 24–29 m²; M3: 36–42 m²; M4: 46–52 m²; M5: 56–60 m²; and M6: 60–72 m².[17] Typical flats rarely differed from one another, with two- and three-room layouts predominating (Fig. 9). These housing solutions *failed* to reflect the actual structure of rural households. Families were often large, and many flats suffered from overcrowding.

The multi-family apartment block, a building form so foreign to the traditional rural landscape, was characterised by pragmatism, a lack of architectural detail and a degree of austerity comparable to that of contemporary urban housing estates. An important element of socialist state policy was the rejection of traditional models of rural development. The new apartment blocks embodied the idea of a modern village offering a standard of living comparable to that found in towns and cities. Although the modernisation of rural areas improved inhabitants’ living conditions, it also created divisions within the rural settlement structure. PGR residential estates, located outside the fabric of individually farmed villages and markedly different from them, formed separate spatial entities that reinforced existing social divisions. Rural apartment blocks fulfilled only one of Vitruvius’ three architectural principles: utility. Isolated from beauty and durability, utility alone could not withstand the test of time.

4.3. Workplaces

Initially, agricultural production facilities were located within the remains of former German estate farms, where only ad hoc repairs were carried out to the existing architectural fabric. As agricultural production technology developed and machinery became increasingly widespread during the 1960s, new farm buildings began to appear. Agricultural enterprises required facilities of considerable scale equipped with technologies that were advanced for the period. Standardised designs prepared by central design offices for particular sub-regions constituted a response to these new needs. Standardisation and later prefabrication accelerated and simplified both the design and construction processes. Buildings were adapted to their particular functions and to the specialisation of the State Agricultural Farm, including fruit storage facilities, grain warehouses, cowsheds, sheds and heifer-rearing buildings. Their architecture was simple, pragmatic and devoid of decorative detail or regional references. Construction materials typically included brick, concrete blocks, reinforced concrete, steel, asbestos cement sheets and corrugated metal sheeting (Fig. 10).

The new development contrasted sharply with the historical fabric of former estate complexes, both in architectural expression and spatial planning. It was frequently erected without regard for the spatial principles governing the existing layout, introducing new elements and

[17] I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi* [Residential Buildings in the Polish Countryside], Warsaw 1975, p. 145.

compositional axes. In terms of their aesthetic character, agricultural buildings often resembled industrial facilities more closely than traditional farm structures.

4.4. Social Spaces

Leisure time constituted an important aspect of life for PGR employees. Compared with residents of privately operated farms, they participated more frequently in organised forms of recreation and social activity. Family gatherings, collective celebrations, and events held in cultural centres and village community halls were particularly popular. In some villages, cinemas, libraries and television-radio rooms were established. One of the most significant annual events was the harvest festival, celebrated ceremonially and bringing together agricultural workers and farmers from neighbouring private holdings.

Service buildings also began to appear within villages, including bars, shops, restaurants and rural department stores. Single-storey commercial pavilions were usually constructed along the main street, often in the vicinity of the church. PGRs also provided access to education. Primary schools, together with nurseries and kindergartens, were established on the outskirts of villages, facilitating women's participation in the labour market. Agricultural enterprises frequently provided financial support for educational and sports facilities. The architectural form of these new buildings closely reflected the rural modernism characteristic of PGR settlements – cubic structures built of brick or aerated concrete, with minimalist detailing and a visual character distinct from that of the pre-existing village fabric.

In the Soviet Union[18], the search for a collective identity among agricultural workers was accompanied by efforts to develop a new typology of the village centre that would symbolise the ideological foundations of socialist settlements. In the Baltic republics, collective farms (*kolkhozes*) often included cultural centres of highly expressive architectural form, integrating architecture with the visual arts through mosaics, murals, polychrome decorations and stained-glass compositions. Notable examples include the administrative and cultural buildings in Tsooru and Linda, designed by the Estonian architect Toomas Rein. No equivalent architectural examples of comparable symbolic significance emerged in Poland. Cultural centres were also frequently housed within former agricultural buildings, cowsheds, stables and, occasionally, manor houses, combining social and administrative functions.

5. Conclusion

Collectivisation and the nationalisation of agriculture were intended to introduce a new standard of living and a new model of agricultural production in rural areas. The creation of the ‘new socialist citizen’ was to take place within newly designed rural environments increasingly resembling urban landscapes and devoid of regional references. This formed part of a comprehensive political programme, the effects of which remain visible today in numerous former PGR settlements throughout Poland. In the Recovered Territories, State Agricultural Farms

[18] The issue of agricultural nationalisation in the Soviet Union was discussed by the author in the article ‘Models of the Socialist Village: The Case of the Soviet Union, the Baltic States and East Germany’, published in issue 1/2026 of “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”.

represented the beginning of the Polish history of these areas. The PGR was not merely a production enterprise but a complete rural planning scheme characterised by a clearly defined functional structure. While planning transformations produced an aesthetic standardisation of the countryside on a national scale, they simultaneously contributed to spatial and social stratification within individual settlements. The distinction between collectivised and individually farmed villages was strongly emphasised, and the transformations that followed 1989 further deepened these divisions.

Bibliography

20-lecie Biur Projektów Budownictwa Wiejskiego [Twenty Years of the Rural Building Design Offices], Warszawa 1969.

Jastrzębski R., *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego* [Agrarian Reform after the Second World War. Legislation of the Polish State], "Czasopismo Prawno-Historyczne", 2018, vol. LXX, no. 1.

Kombinat Manieczki [The Manieczki Agricultural Combine], Wytwórnia Filmów Oświatowych, 1968, film, https://www.youtube.com/watch?v=UmgFoFypAHw (accessed: 20 January 2023).

Machalak M., *Od ugoru do PGR-u. Poszukiwanie nowego modelu gospodarki wiejskiej na Pomorzu Zachodnim* [From Fallow Land to the State Agricultural Farm. Searching for a New Model of Rural Economy in Western Pomerania], "Pamięć i Przyszłość", 2008, no. 1.

Machalak M., *Wieś na ziemiach zachodnich i północnych po 1945 roku – między chłopską zagrodą a PGR-em* [The Village in the Western and Northern Territories after 1945 – Between the Peasant Farmstead and the State Agricultural Farm], Zielona Góra 2015.

Mycielska D., *Z badań socjologicznych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych* [From Sociological Research in State Agricultural Farms], "Przegląd Zachodniopomorski", 1968, no. 1.

Państwowe Gospodarstwa Rolne w 1956 roku [State Agricultural Farms in 1956], Warszawa 1958.

Skobelski R., *Problemy rozwoju gospodarczego Ziem Odzyskanych w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1945–1955)* [Problems of the Economic Development of the Recovered Territories in the First Post-War Decade (1945–1955)], "Rocznik Lubuski", 2007, vol. 33, part 2, pp. 89–120.

Szpak E., *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów* [Between the Housing Estate and the Farmstead: Everyday Life of PGR Residents], Warszawa 2005.

Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi* [Residential Buildings in the Polish Countryside], Warszawa 1975.

Tomaszewska D., *Przestrzenny aspekt sytuacji życiowej mieszkańców osiedli popegeerowskich – ujęcie typologiczne* [The Spatial Aspect of Living Conditions in Former PGR Settlements – A Typological Approach], in: *Mieszkańcy osiedli byłych pegeerów o swojej sytuacji życiowej* [Residents of Former PGR Settlements on Their Living Conditions], ed. Z. Kawczyńska-Butrym, Olsztyn 2001.

Zadrożyńska A., *Homo faber i homo ludens: etnologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej* [Homo faber and Homo ludens: An Ethnological Essay on Work in Traditional and Contemporary Cultures], Warszawa 1983.